Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող ***Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի*** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте ***Электронной библиотеки Арцаха***, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха** (ОМУСА), размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - ***Artsakh E-Library*** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: http://artsakhlib.am/
E-mail: info@artsakhlib.am
Facebook: https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/
ВКонтакте: https://vk.com/artsakhelibrary
Twitter: https://twitter.com/ArtsakhELibrary

ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

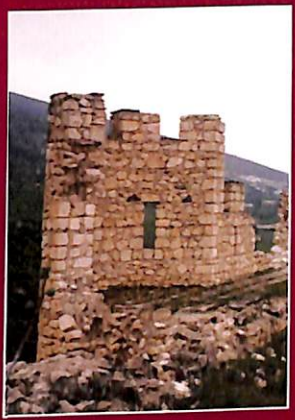

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

ՍԼԱՎԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941 (479.25) : 008
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) + 71
Ս 286

Տպագրվում է ԼՂՀ ԿՄՍ նախարարության հուշարձանների պահպանության և ուսումնասիրման բաժնի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Ս 286 **Տիգրանակերտ:** Ս. Սարգսյան: Եր., Զանգակ–97, 2006, – 16 էջ + 4 էջ կավճ. ներդիր:

Ս $\frac{0503020913}{0003(01)–2006}$ 2006 թ. ԳՄԴ 63.3 (2Հ) + 71

ISBN 99941–1–208–2

© Ս. Սարգսյան, 2006 թ.
© «Զանգակ–97», 2006 թ.

ЗАМОКЪ ШАХЪ-БУЛАХЪ

Современный видъ замка съ южной стороны

Ամրոցի 1901 թ. գծապատկերը

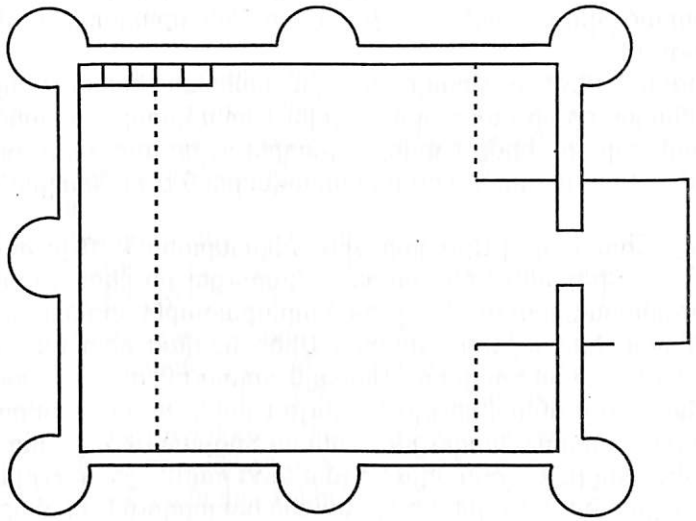

Ամրոցի սխեմատիկ չափագրությունը ըստ 1901 թ. տվյալների

Արցախ և Ուտիք նահանգների սահմանագլխին՝ Արցախի Մեծառանք (Խաչեն) գավառի տարածքում՝ ներկայիս Աղդամ քաղաքից 8 կմ հյուսիս–արևմուտք, գտնվում է թուրքերի և պարսից կողմից Թառնագյուտ կամ Թառնակերտ կոչվող բնակատեղին, որին հայերը Թնգրնակերտ կամ Տկռակերտ անունն էին տալիս[1]: Բնակատեղիի անվանումը, ինչպես նաև պատմական աղբյուրների տեղեկությունները վկայում են, որ Թառնագյուտ–Թնգրնակերտը պատմական Տիգրանակերտն է (ներկայիս Շահբուլաղը):

Պատմական Հայաստանի տարածքում կան մի շարք քաղաքներ ու ավաններ, որոնք կրում են Տիգրանակերտ ընդհանրական անունը: Դրանց մեջ ամենանշանավորը Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95–55 թթ.) հիմնադրած Տիգրանակերտ հռչակավոր մայրաքաղաքն էր (Աղձնիք նահանգում):

Տիգրան Մեծի համբավը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Տիգրանակերտի մի մասը հիմնադրվել է նրա կողմից, առանձին ուսումնասիրողների հիմք է տվել ենթադրելու, որ գոյություն ունեցող Տիգրանակերտ անվամբ բոլոր բնակավայրերն էլ հիմնադրել է Տիգրան Մեծը:

Անդրադառնալով Արցախի Տիգրանակերտին՝ Բ. Ուլուբաբյանը գրում է. «...Տիգրան Մեծն այստեղ է կառուցել իր մեծազոր տերության Տիգրանակերտ կոչվող չորս մայրաքաղաքներից մեկը»[2]: Տիգրանակերտի կառուցումը Տիգրան Մեծի անվան հետ են կապում նաև այլ ուսումնասիրողներ[3]: Սակայն աղբյուրների պատմահամեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ մասնավորապես այս Տիգրանակերտը կառուցվել է դեռևս Տիգրան Մեծից շատ առաջ՝ նշանավոր Տիգրան Երվանդյանի (մ.թ.ա.VI դար)[4] իշխանության ժամանակաշրջանում: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ մարական Աժդահակ թագավորը կնության է վերցնում Տիգրան Երվանդյանի քույր Տիգրանուհուն, որպեսզի դավի հայոց արքայի դեմ: Նա ձգտում էր դավադրության մեջ ներքաշել Տիգրանուհուն, որը, հասկանալով ամուսնու նենգությունը, առերես համաձայնվում է, սակայն մտերիմների միջոցով եղբորը տեղեկացնում է պատրաստվող դավադրության մասին: Տիգրանը զգուշանում է, իսկ հետո մեծ բանակով, որի մեջ էին վրաց, աղվանից և կապադովկացոց զորամասերը, արշավում է մարերի դեմ, վճռական ճակատամարտում սպանում Աժդահակին և հաղթանակ տանում[5]: Պատերազմից հետո Տիգրան Երվանդյանը իր քույր Տիգրանուհուն մեծ բազմությամբ թագավորավայել կերպով ուղարկում է Տիգրանակերտ ավանը, որը Տիգրանը շինեց իր անունով, և այն գավառները հրամայում է նրա ծառայության մեջ դնել»[6]:

Այսպիսով՝ Մովսես Խորենացին Տիգրանակերտի կառուցումը վերագրում է Տիգրան Երվանդյանին, փաստ, որը, սակայն, ժխտվում է հիշյալ ուսումնասիրողների կողմից՝ անուշադրության մատնելով նաև այն իրողությունը, որ Տիգրան Երվանդյանի կառուցածը քաղաք էլ չի եղել, այլ ավան, և որ այն չէր կարող վերաբերել Տիգրան Մեծի մայրաքաղաքին: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Խորենացու նախօրինակում (Թիֆլիս, 1913, էջ 84) Տիգրանակերտը ներկայացված է որպես ավան, որը Ստ. Մալխասյանցը թարգմանել է քաղաք[7] ինչ–որ չափով ապակողմնորոշելով ուսումնասիրողներին: Քննելով այս հարցը՝ ուսումնասիրողներից միայն Բ. Հարությունյանն է Տիգրանակերտի կառուցումը վերագրում Տիգրան Երվանդյանին. «Պատմական սկզբնաղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ նրանցից երկուսը, որոնք գտնվել են Հայոց Արևելից կողմերում՝ Արցախ և Ուտիք աշխարհների սահմանակցության շրջանում, հիմնադրվել են Հայոց Տիգրան Երվանդյան թագավորի կողմից»[8]:

Տիգրանակերտ ավանի հիշատակությունը հայ մատենագրության մեջ եզակի չէ: Նրա մասին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև Սեբեոսն ու Մ. Կաղանկատվացին: Առաջինի վկայությամբ՝ բյուզանդական Հերակլ կայսրը իր նշանավոր պարսկական արշավանքների ընթացքում (623–624 թթ.) հասնում է Փայտակարան, մտնում Ուտիք, գրավում Պարտավ մայրաքաղաքը, իսկ հետո փորձում անցնել Վրաստան: Պարսից Խոսրով թագավորի հրամանով Շահրվարազ զորավարը մեծ բանակով Այրարատի վրայով անցնում է Գարդման, բանակում մյուս Տիգրանակերտի մոտ, որը գտնվում է Շամքոր գետի աջ ափին՝ Բարում և Բարսում գյուղերի միջև՝ «Տկռուկի աղբյուր» վայրում (ներկայիս «Տկռակերտ» գյուղատեղի)՝

փակելով Հերակլի ճանապարհը դեպի Վիրք: Պարսկական մի ուրիշ զորաջոկատ՝ Շահենի գլխավորությամբ, հետապնդելով Հերակլին, բանակ է դնում նրա թիկունքում՝ Տիգրանակերտ ավանում (Շահբուլաղ)[9]: Այդ ժամանակ (624–ի գարնանը) Հերակլը, Մ. Կաղանկատվացու վկայությամբ, գտնվում էր Կաղանկատույք գյուղի մոտ (ներկայիս Միրբաշիր–Թարթառ)[10]: Ընկնելով շրջափակման մեջ՝ Հերակլը սրընթաց գրոհով հարձակվում է Շահենի զորքերի վրա, ջարդում ու ցրում՝ իր համար ճանապարհ բացելով Շուշի–Գորիս ուղղությամբ Սյունիք[11]:

Տիգրանակերտը հիշատակվում է նաև Հայոց Եղիա կաթողիկոսի հրավիրած ժողովի կապակցությամբ (699թ. հուլիս), որին մասնակցում էր նաև «Տկռակերտի Պետրոս Վանականը»[12]: Բացի այդ, հայտնի է, որ Տիգրանակերտը եղել է Համամ Բարեպաշտի կենտրոնավայրերից մեկը IX դարի վերջերին: 887թ.[13] Արցախի Համամ իշխանը վերականգնեց Աղվանքի կործանված թագավորությունը (մայրաքաղաքը՝ Պարտավ), որի փաստացի իշխանությունը, սակայն, տարածվում էր հիմնականում Մեծառանք, Ուտի առանձնակ և Առանռոտ գավառների վրա՝ նկատի ունենալով պատմական հավաստի տեղեկություններն ու տեղագրական քննությունը: Այսպես՝ Համամի եկեղեցին գտնվել է ներկայիս Գառնաքար գյուղից մոտ 2 կմ արևմուտք, իսկ նրա թողած արձանագրությունը՝ Աղդամի շրջանի Սոֆուլու գյուղում (Տիգրանակերտի մոտ)[14]:

Սրանք են եղած ամենավաղ վկայությունները: Իսկ ինչ են գրում հետագա ուսումնասիրողները:

Ս. Ջալալյանց. «Աւերակ է սա մեծի քաղաքի ի վերին ծայր Ուտի նահանգի ի կողմն հարաւոյ, ուր սպառին աղխաղեալ լերինք Արցախու: ...Դեռեւս երեւին աւերակք, որպիսիք են տնատեղիք, շուկայք, բաղնիք եւ այլն: Ի ստորոտէ լերինս ելանէ յորդաբուղխ աղբիւր, որ կարէ դարձուցանել զջրաղացս... ի գագաթ լերին է աւերակ մենաստանի, զորմէ աւանդեն գոլ առաջնորդարան այսր նահանգի: Զքաղաքս զայս շինեաց, ինձ թուի՝ Տիգրան առաջին»[15]:

Մ. Բարխուդարյանց. «...Հարկ է հայտնել, որ ընդարձակ գիւղաքաղաք եղած է այս եւ երբեմն առաջնորդանիստ եւ գաւառագլուխ. տակաւին մնում է ընդարձակ եկեղեցու աւերակն, շուկայի եւ տների եւ բաղանիների կիսաւեր քարուկիր շինութիւնները եւ այլն: Աւերակիս ստորոտումն է Շահ–բուլաղ մեծ աղբիւրն, իսկ վերի ծայրումն՝ Հանգստարան: Իսկ աւերակիցս վերեւ է Վանքասարն եւ Հովուի սարն... Աւերակիս մոտ է եւ մի նոր բերդակ, որ շինված է ամբողջապես սրբատաշ քարով եւ կոչվում է Թառնագիւտի կամ Շահբուլաղի բերդ»[16]:

Լեո. «Սարը, որ ծնում է այս աղբյուրը, օձերին է պատկանում: Կոչվում է Իլան–դաղ... Այստեղ է, ասում են, ապրում օձերի թագավորը... օձերի սարսափն է, որ տիրում է այստեղ... օձային շունչ է ամեն տեղ ... Հին բերդը... կանգնած է աղբյուրի մոտ, թումբի գլխին... Ասում են, թե այստեղ է եղել Տիգրանակերտը»[17]:

Առանձին ուսումնասիրողներ հակված են այն կարծիքին, որ ներկայիս ամրոցը կառուցել է Նադիր շահը (1736–1747), այստեղից էլ՝ Շահբուլաղ, որից հետո ռուսները նորոգել, դարձրել են զորանոց[18]: Իսկ Միրզա Ջամալը, Միրզա Ադիգյոզալ բեկը, մեր օրերում՝ Է. Ավալովը և ուրիշներ ամրոցը շրջակա շինություններով համարում են Փանահ խանի «ստեղծագործությունը»[19]: Սակայն ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ այն թեև ուշ շրջանի, մասնավորապես XVIII դ. առաջին կեսի կառույց է, բայց գոյություն ուներ մինչև Փանահ խանը: Վերջինս, որ հաստատվել էր այստեղ, Լեռնային Ղարաբաղի վրա դեռևս ոչ մի իշխանություն չուներ: Մի կողմ դնելով խանի և շահի միջև եղած տարբերությունները՝ նշեմ, որ նա հաստատվել էր մի վայրում, որն իր ժամանակ էլ Շահբուլաղ էր կոչվում: Ընդ որում, լքելով անապահով Բայաթ ամրոցը (Աղդամից 17 կմ հարավ–արևելք)՝ Փանահ խանը այստեղ է տեղափոխվել 1752 թ.[20], նույն տարում էլ մելիք Շահնազարի օգնությամբ հաստատվել է Շուշիում[21]: Ե՞րբ հասցրեց այդ ինքնակոչը ամրոց կառուցել (շրջակա շինություններով հանդերձ), այն էլ՝ սրբատաշ քարերով: Իհարկե, չի բացառվում, որ ամրոցը Նադիր շահի ժամանակներին վերաբերի, բայց որ այստեղ տիրում է ոչ թե մահմեդական, այլ տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ ռազմապաշտպանական շինությունների կառուցողական ոճն ու ճարտարապետությունը, փաստ է (հմմտ. Ասկերան, Շուշի և այլն): Մի բան պարզ է նաև, որ կառուցողները հայեր են եղել՝ նկատի ունենալով ոչ միայն շինության ճարտարապետական հարդարանքը (օրինակ՝ մուտքերի, պատուհանների կամ որմնախորշերի կիսակլոր մանրամասները՝ ձևավորված դեկորատիվ երիզվածքով), այլև այն հանգամանքը, որ ժամանակի ռազմաքաղաքական դժնի պայմաններում այստեղ հայեր էին բնակվում, որի մասին վկայում է նաև հենց ինքը՝ 18–րդ դ. վերջի և 19–րդ դ. սկզբների ժամանակագիր Միրզա Ջամալը. ...Խաչեն գավառի, այսինքն՝ Շահբուլաղի մոտ տեղադրված Տարնակուտի բնակչությունը (հայերը — Ս. Ս.) Փանահ խանի նկատմամբ մշտական

ատելության և թշնամանքի մեջ էր[22]: Պատահական չէ նաև, որ ամրոցը մինչև վերջերս էլ կրում էր Գյավուր ղալա անունը[23], այսինքն՝ Անհավատների բերդ: Իսկ ինչ վերաբերում է Նադիր շահին, կարծում եմ, որ ամրոցի կառուցումը նրա անձի հետ կապ չունի: Շահբուլաղ տեղանվան առնչությունն անընդունելի է նաև ավելի վաղ հիշատակվող ոմն Շահնշահի հետ, որը հիշատակագիր խաչքար է կանգնեցրել ամրոցին մերձակա եկեղեցու մոտ՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Ես՝ Աշոտի որդի Շահնշահս, իմ հոգու համար խաչ կանգնեցրի. ովքեր կկարդան, թող աղոթքների մեջ հիշեն ՉԺԲ (1263) թվին»[24]: Բացի այդ, հայտնի է, որ արցախյան բարբառում օգտագործվող «շահ» բառը մեծի, գլխավորի իմաստն է արտահայտում: Օրինակ՝ «շահ թութ», «շահ նուռ» և այլն, որը նկատի ունենալով՝ առանձին ուսումնասիրողներ տեղանունը ստուգաբանում են այդ իմաստով (այսինքն՝ «մեծ աղբյուր», «գլխավոր աղբյուր»):

Ելնելով տեղանունների մանրակրկիտ ուսումնասիրություններից՝ հանգել եմ այն համոզման, որ այս անվան մեջ տեղի է ունեցել սովորական դրափոխություն, և որ «Շահբուլաղ»–ը նախապես եղել է «Հաշբուլաղ» («Խաշբուլաղ»)՝ ունենալով «սուրբ աղբյուր» նշանակությունը: Նույն կերպ, օրինակ, «Հաշդաղ»–ը դարձել է «Շահդաղ»:

Տիգրանակերտ–Շահբուլաղի դերը կարևորվում է հատկապես 20–րդ դ. սկզբներին՝ ռուսական տիրապետության հաստատման դարաշրջանում: Այստեղ տեղի ունեցած արյունահեղ իրադարձությունների մասին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում հատկապես ռուսական աղբյուրները[25]: Միայն մի դրվագ. «1805 թ. ամռանն էր, ռուս–պարսկական պատերազմների եռուն ժամանակներից մեկը: Սկսվեց լուսաբացը: Քարե բարձր բլրի վրա երևում էր ահեղ ամրոցը՝ շրջափակված ատամնավոր կլոր, վեց բուրգեր ունեցող բարձր, քարե պարիսպներով: Ամրոցի պարետը ոմն Իֆիալ խանն էր՝ Աբբաս Միրզայի մոտիկ ազգականն ու մտերիմը, որի մոտ կային 150 հետիոտն զինվորներ. մոտակա անտառում կանգնած էին պահեստի զորամասեր: Այդ բացի մթնաշաղում՝ մաքուր երկնքի վրա, պարզ դծագրվում էին աշտարակից աշտարակ քայլող պահակների ստվերները, սակայն ամրոցի ներսում ամեն ինչ լուռ էր ու հանդիստ: Կայազորն այս կողմից հարձակման չսպասելով քնած էր առավոտյան խոր քնով: Դանդաղել, առավել ևս տատանվել չէր կարելի. զինվորները հրանոթները մոտեցրին դարպասներին ու տվեցին կրակահերթ: Դարպասները փլվեցին, և զորախումբը բացվածքից ներս խուժեց ամրոց: Սարսափը տիրեց պարսիկ-

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ–ՇԱՀԲՈՒԼԱՂ ԱՄՐՈՑ

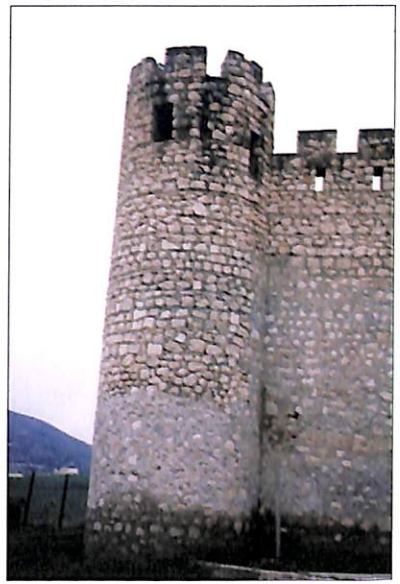

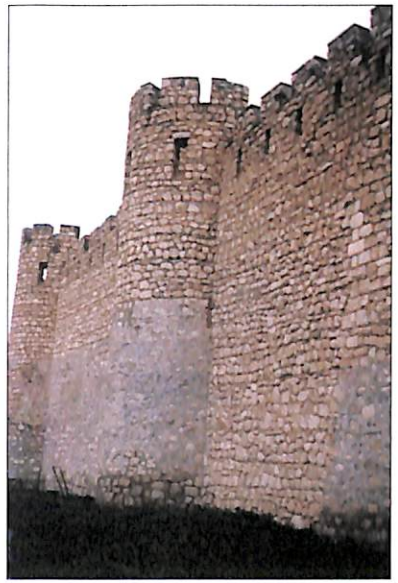

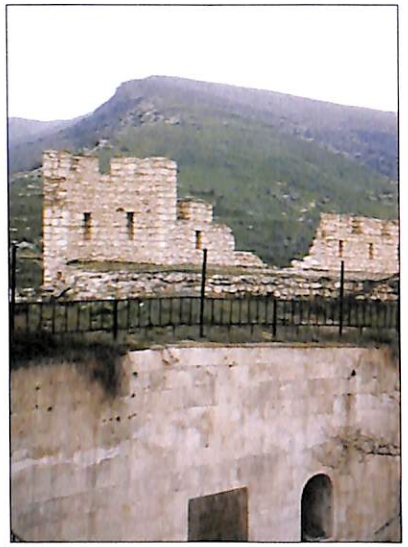

Իջևանատուն

ներին: Կայազորը դիմեց փախուստի՝ թողնելով տեղում երեսունից ավելի սպանվածների, որոնց թվում երկու խան: Սպանված էր նաև Իֆիալ խանը, որի դիակը փախչողները թողել էին մեր ձեռքում: ...Դեռ երկու ժամ էլ չէր անցել, երբ ողջ պարսկական բանակը երևաց Շահբուլաղի մոտերքում, իսկ հետո Աբբաս Միրզան փորձ արեց բաց ճակատամարտով նորից տիրել ամրոցին: Գրոհը ետ մղվեց, պարսիկները, շրջապատելով Շահբուլաղը, սկսեցին ամուր պաշարումը»[26]:

Ամրոցն ունի քառակուսի հատակագիծ (արտաքին չափերը՝ 32,5 x 32,5 մ): Պատերն ու աշտարակները դեպի վեր աստիճանաբար նեղանալով ավարտվում են ատամնաշարով: Պատերի բարձրությունը մինչև 7 մետր է, աշտարակներինը՝ 8,5 մետր, որոնք իրենց ամբողջ երկայնքով կտրտված են նեղ հրակնատների հստակ պարբերականությամբ: Մուտքը (չափերը՝ 1,8 x 2,8 մ) հարավային կողմից է, հիմնական կառույցին կից, ուղղանկյուն հատակագծով աշտարակի կողմից: Վերջինս երկհարկ է, կազմված 2 նույնատիպ թաղակապ սենյակներից, որոնցից ներքնահարկը (4,7 x 4,8 մ չափի), զուրկ լինելով որմնախորշերից կամ պատուհաններից, փաստորեն ամրոց տանող ուղղանկյուն թեքությամբ մուտքի դեր է կատարում: Երկրորդ հարկի սենյակն ունի 5,2 x 5,9 մ չափեր: Պատի հաստությունը 1 մետր է: Ունի երկու պատուհան, հարավակողմինը՝ 0,96 x 1,5 մ չափի, արևմտյանը (բակի կողմից)՝ 1,05 x 1,5 մ, որի կողքին հյուսիսային կողմից սենյակ տանող մուտքն է (1,7 x 2,6 մ):

Առաջին հարկում (ներքուստ, արևելք–արևմուտք ուղղությամբ) ամրոցն ունի 15,2 մ երկարությամբ և գրեթե նույնքան էլ լայնությամբ ազատ տարածք, որը կազմում է 231 քառ. մ: Սա ամրոցաբակն է, որի կենտրոնում՝ ջրավազանը՝ շրջապատված տարբեր չափերի ու նշանակությամբ 6 ընդարձակ սենյակներով կամ զորանոցներով: Օրինակ՝ բակ տանող մուտքի ձախակողմյան (հարավարևելյան եզրային) սենյակն ունի 2,3 x 7,7 մ չափեր: Մուտքն արևմտյան կողմից է: Հարավից սրան կից է մեկ այլ ավելի ընդարձակ սենյակ, որի հետ ներքուստ հաղորդակցվում է 1,05 x 1,5 մ չափերի պատուհանով:

Ամրոցի երկարությունը (ներսից, երկրորդ հարկում) արևելք–արևմուտք ուղղությամբ հյուսիսային կողմից 27,7 մ է, հյուսիսից հարավ՝ 29 մ: Արևմտյան կողմից՝ արևելք–արևմուտք ուղղությամբ, 28,5 մ է, իսկ հյուսիս–հարավ ուղղությամբ (մուտքի կողմից)՝ 25,4 մ: Բուն ամրոցապատն ունի 2,2–ից 2,3 մ հաստություն: Բացի նշված արևելյան գլխավոր աշտարակից, եզրամասերում (անկյուններում) կան 4

աշտարակներ, որոնց միջև՝ 3 կիսաշտարակ: Դրանք գրեթե հավասարաչափ շինություններ են՝ 3–4 հրակնատներով: Օրինակ՝ հարավարևելյան եզրային աշտարակն ունի 1,8 x 2,5 մ չափեր և 60 սմ հաստությամբ պատ, կենտրոնական (հարավային) կիսաշտարակը՝ համապատասխանաբար 1,8 x 2,6, հարավ–արևմտյան եզրայինը՝ 1,8 x 2,4 մ, ընդ որում, այստեղից բացվող անցքը (15,5 x 23 սմ), որ տանում է ներքնահարկ, նախատեսված է զինամթերքի մատակարարման համար: Նման անցքեր կան նաև հյուսիսարևմտյան (եզրային) աշտարակի և երկու եզրային աշտարակները միացնող ամրոցապատի մեջ:

Արևմտյան կենտրոնական կիսաշտարակն ունի 2 x 2,2 մ (ներկայումս՝ փլված), հյուսիսարևմտյան աշտարակը՝ 2 x 2,5 մ, հյուսիսարևմտյան եզրային աշտարակը 2,5 x 2,8 մ չափեր: Երկրորդ հարկ (պաշտպանական հրապարակ) տանող աստիճանավանդակը ուղղանկյուն հատակագծով աշտարակի և հյուսիսարևմտյան եզրային աշտարակի ուղղությամբ է:

Հիմնականում այսպիսին է ներկայիս համակառույցը: Ադրբեջանի մշակույթի նախարարության հուշարձանների հատուկ գիտավերականգնման արվեստանոցը, շուրջ 30 տարի առաջ վերականգնելով այս ամրոցը, զգալիորեն խեղաթյուրել է նրա նախնական տեսքը՝ ըստ էության նպատակ ունենալով շինությանը «խանական հմայք» տալ: Այդ շեղումները կամ խեղաթյուրումները պարզորոշ երևում են, երբ կատարածը համադրում ենք դեռևս 1901 թ.[27] ռուս զինվորական Գորշկովի կողմից արված գծանկարի ու չափագրությունների հետ: Այսպես՝ նախկինում սրբատաշ քարերով կառուցված ամրոցը վերականգնվել է սովորական սպիտակ կրաքարերով: Սենյակների թիվը նշանակալի ձևափոխություններով ավելացվել է: Երկրորդ հարկ տանող աստիճանները նախկինում եղել են հյուսիսարևմտյան անկյունային աշտարակի ուղղությամբ և հարավարևելյան կողմից: Ներքնահարկի երկրորդ մուտքը պաշտպանական նկատառումներով զգալիորեն ավելի նեղ է կառուցված եղել: Բակի տարածքում ավելորդություններ չեն եղել: Ինչ–որ չափով խախտվել է նաև բուն կառույցի (նաև աշտարակների, պատուհանների և այլն) համաչափությունը: Ինչպես պարզվում է հիշյալ չափագրությունից, հնագույն ամրոցի ավերակները տեղադրված են եղել ներկայիս ամրոցի հարավարևելյան կողմում, որոնք այժմ չեն պահպանվել:

Ժամանակակից հետազոտողները[28] այս ամրոցը (և ընդհանրապես նմանատիպ շինությունները) ընդունել են որպես իջևանատուն՝ նկատի ունենալով ոչ միայն նրա տեղադրությունը, այլև այն հանգամանքը, որ ճարտարապետական–հատակագծային կառուցվածքով այն նման է ճանապարհային իջևանատներին[29]: Թշնամու հնարավոր հարձակումները կամ պաշարումները դիմագրավելու համար հատկապես կարևոր ու ռազմավարական հանգույցներում ճանապարհային իջևանատները կառուցվել են ամուր, լայն ու բարձր պատեր ունեցող հզոր շրջանաձև ու կիսաշրջան աշտարակներով[30]: Տիգրանակերտ–Շահբուլաղը, գտնվելով Խաչենագետի ստորին հովտում, փաստորեն, Խաչենի իշխանության վարչական տարածքի արևելյան դարպասներից մեկն էր և ունեցել է այն ռազմավարական դերը, ինչ Շիկաքարը Կարկառի և Խաչենի հովիտների պաշտպանության համար: Սակայն Տիգրանակերտի համար՝ որպես պաշտպանական–ազդանշանային դիտակետ, ծառայում էր ծովի մակերևույթից 681 մ բարձրության վրա գտնվող Վանքասարը, որտեղ և տեղադրված էր հոգևոր առաջնորդարանը՝ թեև Համամ Բարեպաշտի անվան հետ կապվող, բայց իրականում VI–VII դդ. բնորոշ խաչաձև գմբեթավոր հորինվածքով եկեղեցին[31]: Վերջինս գտնվում է Տիգրանակերտ–Շահբուլաղից մոտ 1,5 կմ հյուսիս–արևմուտք, ընդ որում լեռան ստորոտից մինչև գագաթ 290 մ է:

Ամրոցի մոտ լավ պահպանված կառույցներից է նաև աղբյուրի մոտ գտնվող շենքը, որը Գորշկովի հիշյալ չափագրության մեջ ներկայացված է որպես «դարպաս», իսկ Բաքվի ուսումնասիրողների կողմից՝ վերականգնված մզկիթ[32]: Իրականում հայ ճարտարապետությանը բնորոշ այս շինությունը (չափերը՝ 9,5 x 7,2 x 5,2 մ) ղարաբաղյան ղարադամ է, որի մասին ազգագրագետ Լիսիցյանը գրում է. «Միայն մի տեղ՝ Ղարաբաղյան լեռնաշխարհի մատույցներում՝ Շահբուլաղ գյուղում, այն վայրում, ուր ժայռի տակից դուրս է գալիս հորդաբուխ աղբյուրը՝ մի ամբողջ գետ, և հոսում հարթավայրով, ինձ վիճակվել է հանդիպել մի գեղեցիկ քարե ղարադամի՝ դիմացից քարե սրահով»[33]:

Նշենք, որ արցախյան կռիվների ընթացքում մեր ազատամարտիկներին հաջողվեց ազատագրել նաև Տիգրանակերտ–Շահբուլաղը, որն իր շրջակա տարածքներով մտնում էր Աղդամի շրջանի մեջ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, Բ, Տփխիս, էջ 344, Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 28:
2 Բ. Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունը, Երևան, 1994, էջ 15:
3 Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1985, էջ 539 (ծանոթագրություններ), Հ. Խաչատրյան, Ղարաբաղում գտնված հին դրամի մասին, «Սովետական Ղարաբաղ», 28 մարտի,1965, Զ. Բալայան, Դժոխք և դրախտ, Երևան,1995, էջ 401, Բ. Կարապետյան, Շուշի բերդաքաղաքը, Երևան, 2000, էջ 102, Շ. Մկրտչյան, Արցախ, Երևան, 1991, էջ 11, նույնի Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1988, էջ 64, Б. Баратов, Ангел Арцаха, Памятники армянского искусства Нагорного Карабаха, Москва,1992, էջ 32–35 և այլն: Հարկ է նշել, որ բավականին բարձր որակով տպագրված Բարաթովի նշված գրքում հուշարձանների վերաբերյալ գրեթե նորություն չկա: Օգտագործված հիմնական աղբյուրը Շ. Մկրտչյանի վերոհիշյալ ռուսերեն հրատարակված գիրքն է եղել, որից էլ հեղինակը առատորեն օգտվել–արտագրել է՝ չնշելով աղբյուրը:
4 Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Երևան, 1981, էջ 148:
5 Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան,1981,էջ 137–138:
6 Նույն տեղում, էջ 139:
7 Նույն տեղում, էջ 335, ծանոթագրություններ:
8 Ազդակ, № 60, 25–ը մայիսի, 1994, էջ 4:
9 Պատմութիւն Սեբէոսի, Երևան, 1979, էջ 125 կամ Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, ՍՊԲ, 1879, էջ 92:
10 Մ. Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969, էջ 101:
11 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1960, էջ 152, Ղ. Ալիշան, Արցախ, Երևան, 1993, էջ 95–96:
12 Մ. Կաղանկատվացի, էջ 233, Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 95:
13 Մ. Կաղանկատվացի, էջ 262:
14 Մ. Բարխուդարյան, Տապանագիր Համամ իշխանի անունով, ՀՍՍՀ ԳԱ տեղեկագիր, 1964, № 1, էջ 61–63:
15 Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 344:
16 Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 28:
17 Լեո, հ. 8, էջ 141–143:
18 Տե՛ս Обозрение российских владений за Кавказом, ч. 3, СПБ, 1836, էջ 302, Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 93: Ալիշանը միաժամանակ չի ժխտում պատմական Տիգրանակերտի առկայությունն այս վայրում (նույն տեղում, էջ 95): Ինչպես պարզվում է այս վկայություններից, 19–րդ դարում այստեղ հետազոտություններ են կատարել Ֆրեդերիկ Դյուբոսը (Ֆրանսիա) և ճանապարհորդ Հելվետիացին:
19 Мирза Джамал Джеваншир, История Карабага, Баку,1959, էջ. 70,101, Мирза-Адигезал-Бек, Карабаг-Наме, Баку, 1950, ст. 55, Э. Авалов, Архитектура города Шуши, Баку, 1977, էջ 10: Նշված առաջին 2 գրքերում (հրատարակչի ծանոթագրության մեջ) Տիգրանակերտը սխալմամբ (թե՞ գիտակցաբար) տեղադրվել է Թարթառի միջին հոսանքում: Ի դեպ, ամրոցի կառուցումը Փանահ խանին է վերագրում նաև Եղիշե Գեղամյանց քահանան (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 64), ինչը, սակայն, այլ նյութերով չի հիմնավորվում և, ինչպես կտեսնենք, հեռու է իրականությունից:

20 Ахмед-Бек Джеваншир, О политическом существовании Карабагского ханства, Шуши, 1901, էջ. 14:
21 Բ. Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունը, էջ 152:
22 Мирза Джамал, նշվ. աշխ. էջ 69:
23 Դիվան հայ վիմագրության, 5–րդ պրակ, Երևան, 1982, էջ 135: Սակայն հարկ է նշել, որ ուսումնասիրողներից Ս. Կարապետյանը «Գյավուրղալա»–ն տեղադրում է Խաչենագետի ձախ ափին՝ նույնացնելով ներկայիս Բոյ–Սիմեդլի և Սոֆուլու գյուղերի միջև գտնվող քաղաքատեղիի հետ (տե՛ս ՀՀ, 17.02.98 թ.):
24 Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 94, Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 8, էջ 143: Այս արձանագրությունը տեղ է գտել նաև Հայաստանի պատմության պետական արխիվի նյութերում հետևյալ ձևով. «Ես Շահնշահ որդի Աշոտայ կանգնեցի զխաչս հոգոյ իմոց ով կարդէք յաղաւթս... ցեք թվին ՉԺԲ» (տե՛ս ՀՊՊԿԱ, ֆ. 319, ց. 1,գ. 137):
25 Վ. Պոտտո, Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Երևան,1974, էջ 18–23, 32–34, նույնի՝ Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1, Тифлис, 1901, А. Дубровин, Закавказье от 1803-1806 гг., СПБ, 1866, История войны и владычества на Кавказе, СПб,1886 և այլն:
26 Վ. Պոտտո, Ղարաբաղի առաջին կամավորները, էջ 19–20:
27 В. Потто, Утверждение русского владычества на Кавказе, հ. 1, էջ 208:
28 Լեո, հ. 8, էջ 101, О. Халпахчьян, Гражданское зодчество Армении, Москва,1971, էջ 192 և այլն:
29 Ամրոցի արևելյան կողմում՝ ճանապարհի վրա էին նախկին փոստի ավերակները, որոնք այժմ չեն պահպանվել: Չկա նաև երբեմնի պատմական բնակատեղին:
30 Տե՛ս О. Халпахчьян, նշվ. աշխ. էջ 192: Սակայն տարածված չէ, որ ճանապարհային իջևանատների մուտքերը կամ դարպասները կառուցվեն ուղղանկյուն թեքությամբ, որը բացի պաշտպանական նկատառումներից Հ. Խալփաչյանի կարծիքով քամիներից պաշտպանվելու նպատակ է հետապնդում (հմմտ. 1343 թ. Յայջիի իջևանատունը): Նույն տեղում, էջ 196–198:
31 «Ազատամարտ», № 47, 1994, էջ 13: 1980–ականների կեսերին այս հուշարձանը վերականգնման անվան տակ ձևափոխվել–աղավաղվել է:
32 Э. Авалов, նշվ. աշխ., էջ. 15, նույնի՝ Архитектура Шахбулагских построек. - Известия Ан. Аз. ССР,1973, № 2, серия литературы, языка и искусства, էջ 116: Այս շինությունը նորոգվել է ամրոցի վերականգնման աշխատանքների ժամանակ՝ ձևափոխվելով մզկիթի:
33 С. Лисициан, К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам). - Известия кавказского историко-археологического института, Тифлис, 1925, с. 3, էջ 106:

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

ՍԼԱՎԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հրատարակչության տնօրեն՝ Էմին Մկրտչյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Վիտալի Ասրինի
Սրբագրությունը՝ Ազնիվ Նասլյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Ծավալը՝ 1 տպ. մամուլ + 0.25 մամուլ կավճ. ներդիր:
Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

«ԶԱՆԳԱԿ–97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2
Հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Ֆաքս՝ (+37410) 23 25 95
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am
Էլ. կայք՝ www.zangak.am, www.book.am

www.zangak.am